

EVOLUČNÁ ONTOLOGIA AKO MOŽNÝ KONIEC ONTOLOGICKEJ ANÉMIE

JOSEF ŠMAJS - JOSEF KROB: *Evoluční ontologie*. Brno, Vydavatelství Masarykovy univerzity 2003, 399 s.

Celkom nedávno uzrela svetlo sveta pomerne obsiahla práca známych brnenských filozofov Josefa Šmajsa a Josefa Kroba *Evoluční ontologie*. Všetko nasvedčuje tomu, že je výsledkom ich "ontologickej posadnutosti", ku ktorej sa sami priznávajú. Všetko však nasvedčuje aj tomu, že - aspoň pokiaľ ide o profesionálnych filozofov - "ontologická anémia", ako sa v iných súvislostiach vyjadruje literát a mysliteľ Czesław Miłosz, nám nehrozí. Obaja autori sa nateraz predstavujú dielom, ktoré - aspoň pre tých, ktorí o nich čo-to vedeli, bolo možné "očakávať", ktoré viselo akoby "vo vzduchu". Vhodným "doplňkom textu uvedených autorov je Višňovského doslov pod názvom *Ekológia, ontológia a kultúra*.

Možno by na predstavenie práce stačil text, ktorým sami autori anotujú svoju prácu, možno by na tento účel stačilo uviesť "niekoľko evolučno-ontologických tém", ktorých obrys sa autorom, ako sa sami vyjadrujú, vynáral počas mnohoročných úvah na tému, ktorej venovali energiu svojej mysle, a možno by jednoducho stačilo odkázať potencionálnym čitateľom, že knižka sa objavila a azda už svojim názvom osloví tých, ktorí sa o ontológiu vôbec, o jej metamorfózy a súčasný stav zaujímajú.

Pre nemálo filozofov je ontológia niečo ako kráľovská disciplína, v nej a z nej sa odvíja veľká časť ciest a cestičiek, po ktorej filozofia už po stáročia (nevedno celkom kam) kráča. Mnohí sa však v tejto súvislosti obávajú vzdialiť od tradičných ciest ontológie, akoby sa tým mali neúctivo dotknúť dávnych i tých menej dávnych "veľkých", ktorí si vo filozofických dejinách našli svoje stále a neotrasiteľné miesto. Autori recenzovanej práce ju sice sami kvalifikujú ako "pokús nadviazať na ontológiu tradičnú a ďalej rozvíjať staršie ontologické motívy a kategórie" (s. 7), no rovnako zdôrazňujú aj to, že sa vedome a programovo, teda "zámerne dišancujú" (s. 7) od toho, čo nazývame filozofickou ontologickou tradíciou.

Zdá sa, že prioritovať používanie termínu "evolučná ontológia" sa autori rozhodli odôvodnene a premyslene. Pravdou však je, že adjektívum "evolučná" v spojení s termínom "ontológia" sa stáva pomerne frekventované práve pre odlišenie takéhoto modelu od tých ostatných - substančných, adialektických, stacionárnych, nevývinových, adynamických a podobne. Pravdou je však aj to, že kongeniálne náčrty v porovnaní s evolučnými ontológiami jestvovali počas celých dejín myslenia o "tom, čo je to, čo je". Šmajš s Krobom uvádzajú, že nimi chápaný zmysel slova "evolučná" smeruje najmä k tomu, že "netematizujú stále eleatské bytie či antropomorfné chápané bytie človeka" (s. 7), ale "prirodzenú a kultúrnu evolúciu, systémy, štruktúry a spontánnu ontickú tvorivosť... charakterizovanú kategóriami ako dianie, aktivita, poriadok (řád), usporiadanosť, pamäť, informácia" (s. 7). Podstatnou zmenou, ktorá sa udiala v priebehu celého doterajšieho trvania kozmu je to, že na scénu vstúpil človek so svojimi aktivitami, ktorých dôsledky majú - aspoň podľa Šmajsa a Kroba - dramatický ontotvorný rozmer. A to aj

napriek tomu, že veda a technika, kultúra a civilizácia vôbec sa pôvodne začínali rozvíjať uznaním premisy, ktorá postuluje "harmóniu medzi operáciami rozumu a fungovaním sveta", ako hovorí už spomínaný Cz. Miłosz. Fyzikálny, vecný, predmetný priestor sa dostáva do zložitej a nechcenej, no v skutočnosti vyvolanej opozície s "ľudským priestorom", ktorého pôvod, určenie a zmysel nám stále uniká a asi aj v budúcnosti bude vzdorovať nášmu poznaniu a pochopeniu. Šmajš s Krobom sa v tomto zmysle vyjadrujú jasne a bez obmedzení: "Človek ako druh utváraním kultúry porušuje pravidlá spontánnej ontickej tvorivosti prirodzenej evolúcie a stáva sa opozičnou onticky tvorivou silou, pozemským malým bohom, kladie otázky celkom nové: akou ontickou skutočnosťou je bytie ľudskej kultúry?"

V takejto perspektíve videnia, v takomto uhle pohľadu - mimochodom, celkom legitímnom - je skrytý predpoklad: ten už možno iba vysloviť, nie ukázať, a už vonkoncom nie dokázať, že nielenže existujú nejaké "pravidlá" spontánnej ontickej tvorivosti, ale že môžeme hovoriť, aj keby jestvovali, o ich porušovaní. Hlbším pozadím tohto postoja je obava o budúci osud človeka, ktorý si vlastným konaním a správaním tú istú budúcnosť zneisťuje, ohrozuje seba samého, "vytesňuje sa" z vlastného projektu, ktorý objektivizuje vo sfére, ktorú nestvoril. Kant bol presvedčený, že človek si utvára obraz sveta podľa seba samého, akoby zo seba a len tak, ako mu to dovoľuje jeho epistemická mriežka, ktorú vlastní a ktorú nemôže zmeniť. Pragmatisti boli presvedčení, že človek tvorí svet svojho generického žitia, že nie je potrebné budovať filozofiu skutočnosti, ale skutočnú filozofiu, ktorá abstrahuje od ontologických projektov konštruovaných v minulosti. To všetko vraj boli fikcie bytosti, ktorá je nedokonalá, ktorá má strach, obavy, prežíva nekonečnú tieseň pri pomyslení, že dni jej vynorenia sa na tomto svete majú vždy konečný počet. E. Sabato v štúdií *Prečo sa píšú romány* v tomto zmysle výstižne poznamenáva: "Ľudia píšú fikcie, pretože sú telesní, pretože sú nedokonalí. Boh romány nepíše." Takými to "románmi" sú tie literárne, umelecké, ale aj filozofické projekty a vedecké predstavy. Disponujeme danosťami, ktoré nám to umožňujú, nedisponujeme schopnosťami, ktoré by nám dovoľovali zbaviť sa fikcií v zmysle, v akom zostanú navždy napnuté perá, ktoré napínajú perute nášho metafyzického myslenia a trápenia.

J. Šmajš hneď v prvej vete svojho textu konštatuje, že "dvaapoltisícročný vývin európskej ontológie prechádza krízou... ľudia nemajú k dispozícii nijakú vierohodnú filozofickú teóriu sveta ako celku" (s. 9). Ak slovo "kríza" predznamenáva možnú či potrebnú paradigmatickú zmenu, potom je dobré, že vývin európskej ontológie je v kríze. Neviem však, čo od tejto krízy možno oprávnene očakávať. Ved' to nie je ani prvý a naisto ani posledný raz, keď sa naša predstava o "tom, čo je" dostala do krízy a prešla významnými zmenami. Demýtizácia sveta v podobe hľadania onej "vierohodnej filozofickej teórie sveta ako celku" zatiaľ v tom "podstatnom" veľa nepriniesla a mnohí neveria, že je možné na tomto poli zvíťaziť. Nedarí sa to ani fyzikom a faktúálnej vede, nedarí sa to ani filozofom, aj keď práve tí sa o to pokúšajú po stáročia. Zdá sa, že to, čo potrebujeme, nie je vyrovnáť sa s "krízou ontológie", ale vypracovať vierohodnú ontológiu krízy. Martin Buber vedel, čo hovorí, keď nás upozorňoval na to, že ľudská problematika sa dostáva do centra našej pozornosti vždy, keď sa narúša pôvodný vzťah medzi človekom a svetom, v ktorom žije, keď hľadá sám seba a svoje miesto v kozme, pretože jeho pobyt v ňom sa zneisťuje. Podliehame metafyzickému "nepokoju", vieme, že o podstatných súvislostiach nášho jestvovania toho vieme príliš málo napriek tomu,

že nie sme epistemicky bezbranní. J. Šmajš si to zrejme uvedomuje tiež a hľadá: nie iba v práci *Evolučná ontológia*, hľadá vo všetkých prácach, ktorými sa stal známy svojmu čitateľovi. Ak by sme v nadsádzke parafrázovali G. Márqueza a jeho názor, že "nedostatočná komunikácia s koňmi má za následok spomaľovanie vývinu ľudstva", potom Šmajsove mnohoročné úvahy - voľne povedané - smerujú práve sem. Naša "kultúrna a civilizačná komunikácia" so svetom je spojená s neblahými dôsledkami, ktorých význam nedokážeme presne stanoviť.

Šmajš sa nazdáva, že "obdobie prevahy tradičnej ontológie sa už viac-menej, skončilo" (s. 21), že "klasické novoveké ontologické koncepty... nie sú schopné reflektovať... ústredný ontologický problém dneška" (s. 21). Ponúka svoj koncept evolučnej ontológie, ktorá sa zjaví nedostatkom tradičných ontologických modelov, ktoré poznáme z dejín filozofického myslenia. Jeho projekt "biofilnej kultúry" je výzvou, ktorú je potrebné brať vážne. Šmajš nie je len filozof, aj keď práve ním je predovšetkým. Je aj prírodovedec a ako taký používa taký typ argumentatívnej komunikácie, ktorá je presvedčivá a účinná. Nie je "katastrofistom", neutápa sa v apokalyptických víziách, "nestraší" svojich čitateľov. Iba upozorňuje na možné a za istých okolností nevratné dôsledky ľudského pôsobenia na ontické subštruktúry a sebahrozovanie vlastnej budúcnosti. V Šmajšovom podaní sa reflexia stavu "veľkého sveta" nemení na nekonečné a "zaručené" správy o kríze všetkého, nepokračuje v "duchamorných" diskusiách o ohrození "veľkých dejín", ktorých pokračovanie sa stáva neistým. Ibaže práve tu je skrytý určitý paradox. Šmajš sa domnieva, že hlbšou príčinou ekoskepticizmu je "antropocentrizmus ľahostajný k pozemskému životu" (s. 24), hovorí o "deformujúcej úlohe filozofického antropocentrizmu" (s. 69), nabáda na "zbavenie sa rôznych podôb antropocentrizmu" (s. 300), svoju evolučnú ontológiu chápe ako "dôslednú nepriamu kritiku filozofického antropocentrizmu" (s. 118). Kritika antropocentrizmu je však ukotvená a vyvíera zo snahy a v mene záchranu človeka, z pozície uchovať a zabezpečiť budúcnosť práve jemu, avšak nielen jemu, ale celému aktuálnemu biospektru. Wittgenstein bol v tomto zmysle dôslednejší - vedel si predstaviť, že nastane či môže nastať neželaná situácia, že všetko bude vo vzťahu k prítomnosti človeka iné. No problém - a nemalý, je aj v tom, že "filozofia sama osebe nedokáže uskutočniť syntézu roztriešteného človeka: môže ju nanajvýš sprostredkovať a navrhnúť. Ale vzhľadom na svoju vlastnú konceptuálnu podstatu môže nanajvýš konceptuálne navrhnúť vzburu proti vlastnému konceptu" (E. Sabato).

V časti *Historické premeny ontológie* sa J. Šmajš zaoberá vývinom predmetu ontológie, aby nakoniec dospel k N. Hartmannovi, ktorého považuje po M. Heideggerovi za druhého "veľkého ontologického autora 20. storočia" (s. 58). Predovšetkým preto - a to je celkom v zhode so Šmajšovým chápaním, že Hartmann sa na rozdiel od Heideggera nedomnieva, že ontológiu je možné budovať len z imanentných filozofických zdrojov... priklonom k onticite mimo ľudského sveta, preto domýšľa nielen výsledky najnovšieho poznania špeciálnych vied, problém rozmanitosti a vnútornej jednoty sveta, ale najmä koncept stupňovitej výstavby bytia, do ktorého odvážne zaraďuje aj človeka (s. 58). Vysoké Šmajsovo hodnotenie Hartmannovej ontologickej stavby je azda dôsledkom pocitu kongeniality s Hartmannom, ktorý vo svojich ontologických úvahách myslí na človeka bez toho, aby "pozabudol" na svet, v ktorom sa ľudský rodový život odohráva, ktorý uznáva primát ontológie vo filozofii, a to aj ako predpoklad možnej neantropocentrickej antropológie. A Hartmannova ontológia má v očiach Šmajša ešte

jednu prednosť: "priblížila sa k (Šmajsovmu - F. M.) evolučno ontologickému chápaniu bytia tým, že človeka... včlenila do reality" (s. 111). Šmajsova predstava "ohrozenej kultúry" vychádza práve z tohto "truizmu", ktorý nebol braný do úvahy, od ktorého mnohí abstrahovali. To je aj ozajstná Šmajsova prednosť, ktorá ho odlišuje od všetkých čisto "apelatívnych" filozofov či vedcov. Skutočnou otázkou však zostáva, či a ako sa vôbec filozofia môže včleniť do systému legitímneho poznania. Už A. Comte sa o to snažil, no bez väčšieho úspechu - filozofiu medzi vedy nakoniec vôbec nezaradil. Už Kant sa pýtal, či a ako je možná metafyzika ako veda, Peirce chcel budovať "vedeckú metafyziku". Autonomiá filozofie je ohrozená vždy, keď sa povahou svojich výpovedí usiluje podobať vede, keď vstupuje na teritóriá, kde sa cíti "nesvoja", kde sa dobrovoľne stáva závislou od "práce iných", v tomto prípade od práce vedcov.

Zdá sa, že nosnou časťou Šmajsovoho textu je výklad samotného pojmu "evolučná ontológia" spolu so široko poňatými explikáciami ontológie prírody a ontológie kultúry.

Stručne povedané, Šmajš, verný sám sebe, zdôrazňuje, že "ontológii už nemôže ísť iba o tradičnú otázku, čo je bytie, ale o oveľa komplikovanejší problém, aké bytie vzniká kultúrnym evolučným procesom, na aké bytie sa my ľudia ako živé bytosti môžeme adaptovať, aké bytie potrebujeme na to, aby sme v ňom mohli žiť" (s. 112). A to nebude možné, pokiaľ bude pokračovať "protiprírodná orientácia kultúry" (s. 117) - nazdáva sa J. Šmajš. Aj preto je potrebné konštruovať "novú ontologickú interpretáciu človeka" (s. 117), ktorú vidí v podobe evolučnej ontológie zhodujúcej sa so "všeobecnou teóriou onticky tvorivej skutočnosti vôbec" (s. 118), ako "reflexiu konfliktu kultúry s prírodou...", ktorá hľadá etiológiu, diagnózu a terapiu kultúrou poškodzovaného ekosystému Zeme" (s. 118). Bez toho, aby sme zachádzali do podrobností, Šmajsovo vymedzenie evolučnej ontológie je zrozumiteľné. Tento typ ontológie a) buduje ontológiu v súlade s procesuálnou ontologickou paradigmou, b) definuje človeka vecne, systémovo a bez zbytočného hodnotového zafarbenia, c) buduje nový ontologický status prírody, d) pokúša sa vytvoriť ontologický status kultúry, e) hlási sa k prijatiu filozofickej zodpovednosti za osud človeka" (pozri s. 125 - 126). Voľne povedané, perspektívou evolučnej ontológie v Šmajsovom podaní a Šmajsovou výskumnou perspektívou je "práca bez konca", bez nádeje prácu ukončiť. No začať ju treba, aj keď na jej koniec nedovidíme. Šmajš to veľmi dobre vie a nedomnieva sa, že je schopný urobiť to sám. On sám však ani sám neostane, o čom svedčí aj príspevok Šmajsovoho spoluautora v predstavovanej monografii, známeho brnenského filozofa stredného veku J. Kroba.

Krob je autorom dvoch kapitol uvádzanej monografie: *Ontológia ako vzťah filozofie a fyziky* a *Ontológia ako teória diania*. Aj keď celkom odlišnou technológiou argumentácie, predsa len akoby "okľukou" sleduje ten istý cieľ ako J. Šmajš. Pôvodnú ranogrécku afinitu k usporiadanosti, poriadku a formovaniu predpokladov pre utváranie epistemickej možnosti "konceptualizovať" skutočnosť, a teda určitým spôsobom si ju tak "prisvojit", dáva do väzby s negativitou chaosu v chápaní dávnych Grékov (čo, samozrejme dnes už vôbec neplatí). Všíma si aj Aristotelovu koncepciu či teóriu "prírodných miest a pohybov", Augustínovo chápanie času, uvažuje o mieste filozofie a fyziky v novovekej vede (Descartes, mechanický materializmus, francúzsky materializmus...). Z pohľadu cieľov a zámerov, ktoré obaja autori, zdá sa, sledovali, je zaujímavá Krobova úvaha o fyzike ako súperovi a partnerovi ontológie (subkap. 2.3). Klasickému filozofovaniu však veľa šanci a nádejí nedáva. Je presvedčený, že vzťah filozofie a vedy je potrebné nanovo, teda na úrovni v podstate asymetrického vývinu

obidvoch sfér či typov reflexie, re-formovať. Dnes je však pravdou skôr to, že filozofi a vedci sa navzájom možno tolerujú, príliš sa však neznepokojujú tým, čo hovoria tí druhí. Ak som dobre porozumel Krobovmu zámeru, potom idea akéhosi "znovuspojenia" vedy a filozofie (nie na úrovni a v podobe, ktorá bola vlastná napr. Descartovi) je lákavá, aj keď veľmi ťažko uskutočniteľná, ale nie iluzórna. "Dnešná filozofia a fyzika nachádzajú mnoho spoločných tém... dnešná fyzika (a prírodné vedy vôbec) a filozofia nie sú jednotné ako v časoch Aristotela a Descarta a najskôr to ani nie je žiaduce." (s. 109) Spoločnú reč nájdu filozofia a fyzika vtedy, ak sa zmažú hranice "medzi antropologickou a scientisticou filozofiou" (s. 110), čo sa však asi ťažšie dosiahne ako vytýči.

V subkapitole *Od bytia k dianiu* (4.1) Krob chápe evolučnú ontológiu ako disciplínu historickú. Pritakáva herakleitovskej linii v dejinách filozofie, nakoľko práve v nej je skôr možné zdôrazniť to, čo evolučná ontológia sleduje - nepopiera síce vesmír ako systém, ale "chce zdôrazniť, že tento systém nie je statický, ale naopak, má svoje dejiny, ktoré nie sú čírym striedaním abstraktných vekov, ale procesom organizácie a rozpadu štruktúr, vznikáním zložitých celkov schopných sebaorganizácie a ďalšieho vývinu" (s. 162). A o ich možnú reflexiu na úrovni nielen "stavu sveta", ale aj v duchu aktuálnych a dnes už azda aj akútnych potrieb zabezpečenia jeho ďalšej perspektívy obidvom autorom ide.

* * *

Podľa E. Sabatu (v eseji *Od kozmu k človeku*) "starosti ľudskej bytosti vždy sledovali ten istý rytmus: od Vesmíru k Ja, od Ja k Vesmíru. Je podivuhodné, ako prvotná otázka vždy smerovala ku kozmickým dialľavám: oveľa skôr, ako sa Sokrates začal pýtať na dobro a zlo, zmysel nášho života a konečnosť smrti, lúštili filozofi, iónske deti, tajomstvo Kozmu, poslanie vody a ohňa, hádanku nebeských telies. Dnes, ako vždy, keď sa platónsky cyklus vracia k svojmu katastrofickému bodu, sa pozornosť človeka obracia k vlastnému vnútornému svetu". A. N. Whitehead sa nazdával, že "príroda je smutná vec". Jej krásu, farby, zvuky ako "melódie", jej nekonečnú zložitosť, jej tušené i (zatiaľ netušené) prepojenia - to všetko tu je "pre nás", no väčšina z toho pramení "v nás". Evolučná ontológia chce byť projektom afirmatívnym, nechce abstrahovať od vplyvu ľudského diela a kultúrnych a civilizačných vstupov človeka do sveta, ktorý sa pôvodne zaobišiel bez toho, o dôsledkoch čoho dnes rozmýšľame. Metafyzická trauma, ktorej z času na čas nedokážeme odolať, trvá aj naďalej, vedie a núti nás stále ďalej a nevedno kam. Objavenými horizontmi sa presviedčame o tom, že nijaké skutočné horizonty nejstávajú, ciele sa nepribližujú, skôr vzdľafujú. Vydali sme sa na cestu, ktorá nemá konca, no človek svoj koniec tuší a podlieha panike, ktorá ho pri pomyslení naň ovláda. Šmajs s Krobom sa netvária, že našli čarovný prúťik, ktorým sa všetko zmení. Iba sa prejavili ako intelektuáli a vedci, ktorí nie sú ľahostajní k veciam, ktoré mnohí nevidia, pretože dobrovoľne zatvárajú oči.

František Mihina

prof. PhDr. František Mihina, CSc.
Katedra filozofie PU
ul. 17. novembra
080 01 Prešov
SR